

ҚАРАҚАЛПАҚ ДӘСТҮР ҚОСЫҒЫ СЫҢСЫҰ ХӘМ ОНЫҢ ИДЕЯЛЫҚ МАЗМУНЫ

Палымбетов К.С.

ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис қаласы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710411>

Шаңарақлық той дәстүр қосықтарының бири – сыңсыұ. Қарақалпақ халқында сыңсыұ қыз узатыұ тойында айтылған. Сыңсыұ қосықтарының мазмунында тийкарынан узатылатуғын қыздың кеўил-кеширмелери, ишки сезим-туйғылары, дәртли толғаныслари баянланады. Сыңсыұдың тийкарғы объекти қыз, сонлықтан қосықта оның руўхый халаты сәўлеленип, турмыс-тәғдиринің өзгеше болыуына себепши болған жәмийетке, социаллық турмысқа, елдеги теңсизлик пенен эдалатсызлықтың хұким сүриўине, өз мақсети хәм үстемлигин дүнья мүлки, байлығы менен әмелге асырып, қызлар ерки хәм мухаббатын аяқ асты етип атырған бай адамларға, сондай-ақ, байлыққа қызығып (қызының қалыңына алған қалың малына) яки абырой-мәртебеге ерисиўди ойлаған әкелер менен ағаларды (әжаға), тәғдиринің ғарры, бай адамларға байланыуына себепши болған жеңгелери менен апаларына наразылық кейпияты бериледи.

Сыңсыұ қосықтарында көбинесе қыздың кеўил-кеширмелерин образлы түрде, тымсаллап, астарлы мәниде жеткерий, соның менен бирге пикирди туўрыдан туўры, анық дәл, туўра мәнисинде баянлаўда ушырасады. Жуўап талап етилмейтуғын риторикалық сораў гәплерде жийи қолланылып отырады.

Қарақалпақ шаңарақларында қыз тәрбиясына, олардың әдеп-икрамлылығына, тәлим-тәрбиясы менен ийбесине айрықша итибар қаратылған. Қызлар өз әкесинен тысқары жигит ағаларын да айрықша хұрмет етип, олардың сөзин еки етпеген. Оларды өзлеринің сүйениши сыпатында көрген. Соның ушын да қосықта тәғдирине налып, өзинің кеўил күйин баян етип атырған қыз ең жақыны сыпатында қараған ағаларына «жаным ағам», «жан аға» сөзлерин қолланып пикирин баянлайды. Лекин, қайсы сыңсыұ қосығын алып қарасақта лирик қаҳарманның өз пикирин өткир сөзлер менен қыпсаламастан, кеўилиндеги наразылықты ашық түрде баян еткенин көремиз. Мысалы:

Әдира қалғыр ақ терлик, атқа батты-аў,
Аўырсынып жан ағам малға сатты-аў,
Сатса-сатсын жан ағам өлмек бар ма?
Ер баладай алшаңлап жүрмеген соң.

Аппақ-аппақ жумыртқа ай бола ма?

Мени сатып жан ағам бай бола ма?
Сатса-сатсын жан ағам өлмек бар ма?
Ер баладай алшаңлап жүрмек бар ма?

Шашағы шашбауымның шашылған жоқ,
Бир гүлим он екимде ашылған жоқ,
Жан ағам айтқаным сен көн дейсең,
Қызығы жаслығымның басылған жоқ [Қарақалпақ дәстүр қосықтары: 30].

Қарақалпақтардың үй хожалығында патриархаль-феодаллық көзқарастың еле күшли ұақтында үй хожалықтың басшысы әке ямаса (әке жоқ болса) жигит аға болған. Үй ишиниң ағзалары әкеге ямаса жигит ағаға қарсы сөйлеуге хақысы жоқ еди [Пирназаров: 56], – деп жазады А.Пирназаров. Дурыс, феодаллық тәртип хуқим сүрип турған дәуірде, хаял-қызлардың хуқықсызлығы, жәмийеттеги социаллық теңсизлик себепли қызлардың малы көп байларға зорлап берилиў халаты орын алған. Усы социаллық теңсизликтің көриниси сыңсыў қосықтарының мазмунында ашық баянланған. Сыңсыўларда әкеге, жигит ағасына қыздың кеўил-кеширмесиндеги наразылық кейпияты берилгени менен шаңарақта ана сыпатында сөзи тыңланбаған өз анасына қыздың мухаббаты, мехри айрықша жырланады. Бунда қыздың тилинен «ғәрип анам» сөзи жийи қолланылады.

Шашым узын жемелигим дөңбеди,
Залым әкем өз теңиме бермеди.

Әкемди нәйлейин ақшаға қызды,
Ығбалым нәйлейин жаманға сызды,
Көрип-билип берди мени жаманға,
Ақ сүт берген ғәрип анам хош енди.

Әкем залым беремен деп қоймады,
Ғәрип анам дийдарыма тоймады,
Тап төрінде таўландырып қоймады,
Ақ сүт берген ғәрип анам хош енди [Қарақалпақ дәстүр қосықтары: 30].

Мысалдан көринип турғанындай қыздың ишки дебдиўи, хәсирети хәм дәрти менен баянланған қатарларда, өткендеги белгили бир тарийхый жәмийетлик турмыстағы шаңарақтағы айырым әкелердиң феодаллық образы да айқын сүүретленген. «Әкемди нәйлейин ақшаға қызды» деген қатарларда қыздан алынатуғын қалың малға ишара етилген. Соны да айтыў керек, елде еки жақтың ана-аналарының келисими менен бир-бирин унатқан жаслардың некелесиўи де

көп болған, соның менен бирге, айырым қыздардың зорлық пенен унатпаған адамына узатылыуы да жийи ушырасып турған. Сонлықтан да өзи қәлемеген адамына басы шатылғанлығына наразы болған қыздың кеуилиндеги ғәзеби соншелли өз әкесине «залым» деген сөзди айтыуға мәжбүр болған. Өз қызын қәлемеген адамына бериуге ата-ана да мәжбүр болған пайытлары көп болған. Ҳеш нәрсеси болмай, байларға жалланып жұмыс ислеп, күнин зорға көрип отырған жарлы хожалықтың ийеси, яғный әке байға қарыздар болып қалып, төлейтуғын Ҳеш нәрсеси болмағанлықтан шарасыз қалған. Усы жағдайдан пайдаланған бай, жалланба дийқанының қызын Ҳаяллыққа сораған, сонда ғана қарызынан қутылатуғынын айтқан. Қыз да усындай тәшүишли жағдайға түскен, ууайым-қайғыға батқан ата-анасын қутқарыу ушын, мәжбүрий өзи қәлемеген ғарры бай адамларға тоқал болып тийиуге ыразы болған. Егер байдың еки Ҳаялы болатуғын болса, бурын түскени бәйбише, кейингиси тоқал деп есапланған. Булар күндеслер деп аталған. Бәйбише менен тоқал арасында урыс-қағыс болатуғынлығы тәбийий, сонлықтан халықта «Күндеслерде күнде жәнжел» деген нақыл дөреген. Шаңарақта тоқал бәйбишеден кем саналып, үй, хожалықта теңлик хуқықына ийе болмаған. Тоқалды адам есабына алмағанлықтан Ҳәм бийлик, байлық, Ҳәкимият жарыстырыуда жеңип шығыу ушын «Ийт териси ий болмас, тоқалдан тууған бий болмас» деп тоқалдан тууған балаларды да бәйбишениң балаларынан кем санайтуғын болған. Усындай тәғдирине налып, кеуили ғамға батқан қызлар сыңсыу қосығын айтқан. Соның менен бирге, айырым ата-аналар қызының ерки, кеуили, қәлеуи менен есапласпастан, өзлериниң танысларына, яки мал-мүликли, бай адамға қызын Ҳаял етип берип жиберий жағдайлары ушырасып турған. Қыздың сөзи, пикири, муҲаббаты тыңланбаған. Мысалы:

Ақ шайыдан көйлегим,

Зерге батты билегим.

Ғарры байдың қолында,

Зарлар болды жүрегим [Қарақалпақ дәстүр қосықлары: 24].

Бул сыңсыудың биринши, екинши қатарында қыздың турмысқа шыққан жериниң байлығы айтылған. Лекин, бахытсызлығы үшінши, төртинши қатарларда сәулелендирип берилген.

Жоқарыда айтып өткенимиздей, лирик қаҳарманның ишки кеуил-кеширмесин қыпсаламастан ашық айдын айтыуы сыңсыу қосықларының характерли өзгешелигин көрсетеди. Буның айқын дәлили сонда, өзин бахытсыз сезинген қыздың, кеуилиндеги дәртин ата-анасына ашық билдирген сыңсыудың үлгилери толық сақланып, дәуиримизге жетип келген. Мысалы:

Кеулин қыймай ата менен ананың,

Жат еллерге сапар шектим әрманлы,
Таўсылғандай жақын жердиң жигити,
Сүймеген адамға кетип бараман.

Бир қызыл гүл едим қазан етилер,
Айрылмас бәлеге мени шаттылар,
Мийримсизлер мал дүньяға баттылар,
Қурған аўға түсип кеттим әрманлы.

Ата-анам қарамады халыма,
Неке қыйған молла қалды қаныма,
Аўзы жүнли «гүржи» келди жаныма,
Қызыл гүлдей едим, солдым әрманлы.

Ата-анам нәпсине қасқыр шаўыпты,
Елде жоқ наданды маған таўыпты,
Дүнья-малға еси дәрти аўыпты,
Қайғыланып елден кеттим әрманлы.

Қой емеспен, қассапларға сатпаға,
Қус емеспен мерген гөзлеп атпаға,
Адам емес ойнап-күлип жатпаға,
Бир қызыл гүл едим солдым әрманлы [Қарақалпақ дәстүр қосықлары: 29].

Бул қатарлардағы «қызыл гүл» – образлы сүўретлеўлердиң бири болып, фольклордағы дәстүрий түрде қолланылатуғын «қыз» образының символлық мәниси. Сыңсыўда қыздың кеўил кеширмеси арқалы ата-ананың образы, олардың мийримсизлиги «Мийримсизлер мал дүньяға баттылар», қызының халына қарамаўы «Ата-анам қарамады халыма», мал-дүньяға қызығыўы «Дүнья-малға еси дәрти аўыпты», нәпсиниң кеңлиги «Ата-анам нәпсине қасқыр шаўыпты» ашық баянланады. Қыз өзиниң бахытсызлығын «Сүймеген адамға кетип бараман», «Айрылмас бәлеге мени шаттылар», «Аўзы жүнли «гүржи» келди жаныма», «Қызыл гүлдей едим, солдым әрманлы» т.б. қатарлар арқалы аңлатып, өзін «солыған қызыл гүлге» мегзетип, кеўилиндеги муңын метафоралық усылда образлы түрде жеткерип береді. Өзиниң қәдир-қымбатының болмағанлығына, қыз сыпатында баҳасының жоқлығына налыў сезимлери төмендеги қатарларда аңласылады.

Қой емеспен, қассапларға сатпаға,

Қус емеспен мерген гөзлеп атпаға [Қарақалпақ дәстүр қосықтары: 30] т.б.

Мысалдан көринип турғанындай, адамға қус яки хайўанларға исленген қатнастай емес, ал, адамдай қатнас жасалыўы кереклиги ҳаққында көзқарас бериледи. Бул қатарлар қызлардың сана-сезими, ой-пикири тереңлескенин көрсетеди.

Улыўма, шаңарақларда өткерилетуғын той дәстүрлериндеги қәлиплескен қатаң дәстүр, яғный тойдан алдын қызды айттырып барыў, куда түсиў, куда болыў, қалың мал бериў, қалың малды алыў, той бериў, қудаларды шақырыў, мал сойып күтиў, сарпайлаў хәм т.б. елдиң дәстүрлери болған. Лекин, ҳаял-қызларға болған қатнас, феодаллық мүнәсибеттеги көзқарастың көринислери сынсыў қосықларының мазмунында сақланып қалғанлығын жоқарыдағы мысаллардан айқын көремиз.

Жуўмақлап айтқанда, өткен дәўирлерде қыз узатыў тойында айтылған сынсыў қосықлары халықтың тарийхы, этнографиясы, әсиресе, ҳаял-қызлардың тәғдири, турмысы ҳаққында мағлыўмат берететуғын терең идеяға хәм мазмунға ийе, социаллық жәмийетлик мәселелерди сәўлелендиретуғын фольклор мийрасы есапланады.

Әдебиятлар:

1. Қарақалпақ дәстүр қосықлары (Дүзиўшилер: Қ.Мақсетов, К.Палымбетов). – Нөкис, «Билим», 1997.
2. Пирназаров А. Омар шайырдың өмири хәм творчествосы. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1978.